

Bojan Marotti, *Tročlani sklop: Ogledi o filozofiji jezika* (Zagreb: ArTresor, 2021), 432 pp.

Tročlani sklop, kako Marotti na početku knjige ističe, zbirka je tekstova komplementarna njegovoj ranijoj zbirci *Prema domovini misli*.¹ U oba slučaja u njima sabrani tekstovi bave se ponajviše novijom hrvatskom filozofijom, određenom prije svega njezinim izlaganjem na hrvatskom, a ne, recimo, latinskom, njemačkom ili engleskom jeziku. Tekstovi, preciznije, obuhvaćaju razdoblje od druge polovice 19. stoljeća do početka ovoga, od Franje pl. Markovića, preko Krune Krstića do Marijana Cipre i Bulcsúa Lászlóa. U *Tročlanome sklopu* izuzetak su tekstovi o odnosu ainu jezika i hrvatskoga, o Shaumyanovoj kritici Saussurea te o *la philologie active*. No i u njima povezivanje s domaćim autorima i strujanjima ima primjetnu ulogu te, po Marottiju, i oni spadaju u ovu knjigu jer hrvatsku filozofiju koja ga prvenstveno zanima »ne razmatra kao nešto izdvojeno i u sebe zatvoreno <...> nego je uklopljena u svjetska strujanja, kao njihov ravnopravni dio« (pp. 5–6).

Već u ranijoj knjizi, *Prema domovini misli*, pitanja usmjerena na različite aspekte jezika, posebno na odnos filozofije i hrvatskog jezika, imaju uočljivu ulogu. Obradeno je, primjerice, pitanje Krstićeva pristupa jeziku, (kratko) Supekov odnos prema kasnom Wittgensteinu i oxfordskim filozofima običnog jezika, a cijeli drugi dio knjige naslovljen je »Hrvatska filozofija i hrvatski jezik«; u tom se dijelu, rekao bih, posebno ističe tekst »Sutlićev odnos spram jezika«. Sa zbirkom *Tročlani sklop* takva su pitanja došla u središte autorovih razmatranja. Pogleda li se, međutim, vrijeme nastanka ili objavljivanja u knjigama sabranih radova, taj sadržajni pomak ne odražava stvarni tijek autorova rada na dotičnim temama – kao da je s vremenom s mjestimičnog tematiziranja jezika u novijoj hrvatskoj filozofiji došao do prvenstvenog istraživanja takvih tema. Prije se radi o autorovu naknadnom razvrstavanju tekstova pisanih u istome razdoblju (naime, kroz dvadesetak godina, od 2000. do 2018.) u dvije tematske cjeline, a koje su dobro, čini se, predstavljene podnaslovima zbirci: »Ogledi o hrvatskoj filozofiji od Markovića do Cipre« (one iz 2019.) te »Ogledi o filozofiji jezika« (ove iz 2021.).²

¹ B. Marotti, *Prema domovini misli: Ogledi o hrvatskoj filozofiji od Markovića do Cipre* (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2019).

² Tijekom pisanja ove recenzije izašla je nova zbirka Marottijevih tekstova, *Pod vidikom sustava: Jezikoslovne rasprave* (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2022). Kao i ovdje recenzirana, posvećena je jeziku, no ovog puta povijesno-jezikoslovnim temama koje možda nisu izravno ili očito toliko bliske ovima iz *Tročlanoga sklopa*, ali ukazuju na autorov dublji interes i smjer istraživanja manifestiran kroz sve tri zbirke uzete kao cjelina.

I letimičan pogled na sadržaje knjiga *Prema domovini misli* i *Tročlani sklop* otkriva ih kao organsku cjelinu koja odražava autorove istraživačke interese toga razdoblja. U knjizi *Prema domovini misli* autor je objedinio trinaest tekstova koji su »u većoj ili manjoj mjeri prerađeni, prošireni i dotjerani« te ih podijelio u dvije cjeline: »Uporišta« unutar koje se tekstovi bave nekima od ključnih hrvatskih filozofa koji su filozofirali na hrvatskome te »Hrvatska filozofija i hrvatski jezik« koja se bavi upravo jezikom koji je ključan u određivanju predmeta prve cjeline. U *Tročlanome sklopu* autor sada donosi deset tekstova koji su, kao i u ranijoj zbirci, prerađeni, prošireni i dotjerani, a ovoga puta zbirka sadrži i neke dosad neobjavljene tekstove. Zbirka, redom, sadrži ove tekstove: »Ciprino razumijevanje jezika«, »Je li ainu srodan hrvatskomu? Suvremena biologija i teorije o postanku jezika« (objavljen po prvi put), »O pojmu znaka u Markovićevoj *Logici*«, »Markovićeve kritika Hegelove logike«, »Pojam jezika u Kruna Krstića. Članci 1940.–1945.«, »Kako oriječiti misao? O jednome Krstićevu prigovoru Šančevoj *Filozofiji srednjega vieka*«, »O Shaumyanovu prigovoru Saussureovu pojmu znaka«, »Što je to *la philologie active*?«, »Bulcsú László. Život, djelo, misao«, »Je li László bio glosematičar? O Lászlóovu pristupu jeziku« (objavljen po prvi put).

* * *

Sadržaj *Tročlanoga sklopa*, kao niti ranije zbirke, nije, međutim, iscrpljen navedenim tekstovima. U ranijoj zbirci Marotti prilaze i izbor građe iz ostavštine Vanje Sutlića (pohranjene u Institutu za filozofiju u Zagrebu) u vidu četiri priloga, koji obuhvaćaju Sutlićev pristup (po njemu) zanimljivim, dobrim i lošim riječima za filozofiju izraženu na hrvatskome, popraćeni Marottijevim vrlo korisnim bilješkama. U novoj zbirci Marottijeva praksa uvrštavanja relevantnih, njegovim tekstovima komplementarnih dodataka, vidno se pojačala, ima ih više i obuhvatniji su no ranije. Tako uz potpunu bibliografiju Marijana Cipre (pp. 36–44) i tri priloga vezana uz Marottijev filozofsko-biografski osvrt na Bulcsúa Lászlóa (pp. 226–284), zbirka sadrži i izbor iz Markovićeve rukopisa *Logika*, koji se među priložima ističe ne samo svojom važnošću, već i opsegom. Markovićeve priređeni izbor iz rukopisa, naime, čini petinu *Tročlanoga sklopa* (pp. 313–379).

Teško je odmah ne primijetiti Marottijevu temeljitost, pedantnost i odgovornost u priređivanju rukopisne građe. Postupak, konvencije i metodologija njezina priređivanja potanko su opisani, a zatim i primijenjeni, pa tako čitatelju ništa nije ostavljeno na nagađanje. Time se radi o autoritativnom izdanju na

koji se svaki istraživač može s povjerenjem osloniti. (Slično je s njegovim priređivanjem izbora iz Sutlićeve rukopisne ostavštine u ranijoj zbirci.) Time, čini mi se, Marotti ne donosi samo ozbiljno priređenu određenu rukopisnu građu, već postavlja smjernice i standarde za slične buduće pothvate, u kojima se pokazuju vrline koje su u dosadašnjoj praksi priređivanja rukopisnih ostavština ne jedanput izostale.³ S obzirom na to da u *Tročlanome sklopu* izbor iz Markovićeve *Logike* čini tek manji dio tog rukopisa (sačuvano je nekoliko inačica *Logike*, od kojih najobuhvatnija ima oko 820 rukopisnih stranica (p. 306)), bit će izrazito korisno i vrijedno kad Marotti dovrši svoj projekt uređenja toga teksta te cjelokupno kritičko izdanje Markovićeve rukopisa, najavljeno u ovoj knjizi (p. 306), bude objavljeno.⁴

Nedoumica koju imam u pogledu Marottijeva projekta tiče se njegove najave (p. 306) da će u konačnom, potpunom kritičkom izdanju *Logike* u bilješkama (fusnotama) biti evidentirane sve Markovićeve naknadne izmjene i dopune, a što je u *Tročlanome sklopu* u izboru iz *Logike* učinjeno samo s obzirom na jednu od inačica rukopisa (označen kao »2a«). Već je i u ovom izboru iz *Logike* količina takvih bilješki pozamašna u odnosu na glavni tekst (ima ih 425) te se bojim da bi takvo sustavno evidentiranje Markovićevih izmjena kroz sve inačice rukopisa (jedan autograf i šest litografiranih primjeraka) glavni tekst dovelo na rub nečitljivosti. A i pitam se kolikom bi broju potencijalnih čitatelja takve bilješke bile od neke važnosti. Mislim da bi kompromisno rješenje u pogledu toga trebalo biti nađeno. U protivnom, Markovićeve *Logika* bit će u službi popratnih bilješki, a ne obrnuto. Evo i primjera: Marković je prvotno korištenu riječ »suoznačno« naknadno ispravio u »suznačno« (u I. §6, pp. 360–362). To je učinio na dvadeset mjesta u paragrafu, a Marotti je te izmjene onda popratio s dvadeset bilježaka (fusnota) koje ističu tu ispravku. Umjesto toga, Markovićeve je ispravku mogao istaknuti jednom rečenicom u svom uvodnom osvrtu na rukopis. Naravno, pitanje je želi li se Markovićeve rukopis prirediti kao filozof

---

³ Na pamet mi pada zanimljiv no loše priređen tekst iz ostavštine Gaje Petrovića, »Pregled povijesti logike«, objavljen u *Metodičkim ogledima* 20/2 (2013) i u nepromijenjenom obliku zatim pretiskan u *Gajo Petrović, filozof iz Karlovca* (Zagreb: HFD, 2014): Krasi ga nečije očito uplitanje u Petrovićev jezik, pogrešno prepisivanje Petrovićeve teksta, izostanak bilo kakvog osvrta na kontekst objave rukopisa i to kako se uklapa u ostatak njegova opusa i sl. Taj slučaj dobar je primjer kako ne priređivati rukopis, a ujedno i kako napraviti međvedu uslugu autoru kojemu se želi odati priznanje.

⁴ Dijelovi iz Markovićeve *Logike* u *Tročlanome sklopu* već su ranije bili zasebno objavljeni na nekoliko mjesta, a još neki dijelovi iz istoga rukopisa bili su objavljeni i u *Prilozima za istraživanje hrvatske filozofske baštine* (18/1 (1992) i 19/1–2 (1993), priredio S. Kovač).

ili kao jezikoslovac. Prvome će većina takvih stilskih, nesadržajnih izmjena biti nebitna, drugi će u njima vidjeti iznimnu važnost jer, recimo, pokazuju razvoj Markovićeve izgradnje hrvatske terminologije. Nisam siguran treba li pripremanjem rukopisa *Logike* Marotti udovoljiti potonjem.

Jednom kada se probije početnu barijeru arhaičnog hrvatskog jezika s kraja 19. i početka 20. stoljeća kakvim piše Marković te usvoji Markovićev izričaj, njegov rukopis vrlo je poticajan za daljnja promišljanja i poveziv je s brojnim filozofskim pitanjima, od relevantnosti i za suvremena filozofska kretanja, a što je uvjerljivo, na konkretnim primjerima, u knjizi argumentirao i Marotti. Ovdje ne mogu ulaziti u sve poticajne detalje u knjizi priređenog dijela Markovićeve *Logike*, no, s obzirom na osobne interese, kratko bih skrenuo pozornost na neke momente koji su mi se pri čitanju učinili posebno zanimljivima.

* * *

Marković je bio pod utjecajem Millova pristupa logici u kojemu se posebnu pozornost i značaj pridaje upravo jeziku te je dio građe koji u svojoj *Logici* izlaže preuzet iz Millove knjige *A System of Logic* (prvo izdanje 1843, dakle tridesetak godina prije prvih verzija Markovićeve *Logike*). Zanimljiv je moment, pritom, Markovićev osvrt na Millovo razlikovanje »suznačnih« (eng. »connotative«) i »nesuznačnih« (eng. »non-connotative«) imena (pp. 360–362).⁵ Dio *A System of Logic* koji se tim razlikovanjem bavi sadrži danas vrlo poznat primjer u (analitičkoj) filozofiji jezika.⁶ Njime Mill želi ilustrirati prirodu »nesuznačnih« imena, dakle takvih imena koja samo »znače« (denotiraju) neki subjekt, a da pritom ne suznače kakvo svojstvo toga subjekta. Mill izvorno kaže da su takva imena »simply marks« (njem. »blosse Zeichen«); u Markovićevoj *Logici* nalazimo vrlo zanimljiv ekvivalent te fraze (žao mi je što ranije nisam znao za njega). Vlastito ime, kaže Marković, »puka je kazaljka« pojedinačnog predmeta (pp. 359, 361). Kako bi to ilustrirao, Mill navodi primjer grada Dartmoutha koji je upravo tako nazvan zato što leži na ušću rijeke Dart.⁷ Čini se, dakle, da to ime »suznači« svojstvo *smješten na ušću rijeke Dart*. No, kaže Mill, taj bi se grad nastavio tako zvati i kad bi pijesak progutao ušće ili potres promijenio riječni tok i ušće preselio daleko od grada.

⁵ Usp. J. S. Mill, *A System of Logic*, Longmans (London: Green, and Co., 1919), pp. 19–25 (Bk. I, Ch. II, §5).

⁶ Usp. S. A. Kripke, *Imenovanje i nužnost* (Zagreb: KruZak, 1997), p. 43, W. G. Lycan, *Filozofija jezika* (Zagreb: Hrvatski studiji, 2011), pp. 52 i 71–76 i J. R. Searle, *Govorni činovi* (Zagreb: Matica hrvatska, 2018), pp. 160–161.

⁷ »Dartmouth« = »Dart« + »mouth«; eng. »mouth« = *usta, ušće*.

Marković ne koristi engleski izvornik Millove knjige, već njemački prijevod (p. 90 b. 219) s primjerom »Dortmund« (njem. »Dort« + »Mündung«), no ne spominje taj, niti navodi kakav »šminkerski« internacionalni primjer.⁸ Nudi, umjesto toga, nekoliko svojih – domaćih – inačica. Kaže (pp. 361–362):

»Po svom korieniu mnogo je mjestno i osobno ime suznačno, n. pr. selo se zove Brdovac, jamačno je to bilo ime od brda, i bilo je nekada selo na brdu, ali danas je selo Brdovac u ravnica. <...> selo Podsusjed zadržat će svoje ime i onda, ako se gradina Susjed posve poruši i ako se brieg, na kojem je gradina, posve odkopa: selu će ostati ime Podsusjed, premda neće više biti pod Susjedom. Isto vrijedi i za prezimena: izprva je prezime Kovač ili Kovčić suznačno, ali poslije izgubi svoju suznačnost te potomci Kovača ili Kovačića mogu biti odvjetnici, pa će ipak prezime svoje zadržati. <...> prezime Dugonja, Dugač nose danas ljudi upravo malena stasa baštinivši od svojih pradjedovâ prezime, koji su i bili stasiti.«

I u ovom Markovićevu postupku »podomaćivanja« primjera očituje se njegovo trajno nastojanje, na koje upozorava Marotti, da se filozofiju približi domaćoj javnosti i izrazi na hrvatskom jeziku. Drugi bi primjer toga bila njegova praksa da naslove radova stranih autora redovito navodi samo u hrvatskom prijevodu, premda nisu bila prevedena na hrvatski, a citate, katkad uz izvornik, uvijek prevodi na hrvatski. (Izuzetak je od toga, razumljivo, svojevrсни popis literature koji je priredio na kraju VI. odsjeka (p. 329).) Markovićevi neposredni nastavljači prve polovice prošloga stoljeća nisu bili toliko predani takvom postupanju.

Zanimljivo je, dalje, da je prihvaćanjem teze da su vlastita imena »puke kazaljke« koje ne suznače, Marković prvi (meni poznat) hrvatski filozof koji je zastupao i u predavanjima promovirao ono što se danas u analitičkoj tradiciji ustalilo nazivati teorijom »izravne referencije« ili »milllovskim« gledištem, i to *istodobno* s Fregeovim razvijanjem razlikovanja smisla i značenja za vlastita imena,⁹ a koje stoji u oštroj opreci koncepciji imena kao »pukih kazaljki«.¹⁰ Bilo bi, naravno, pretjerano reći da je Marković bio svjestan toga ili da je tu koncep-

⁸ Recimo, »Nero« (tj. »Neron«) jer »[p]omišljamo li pri tome na *rimskoga cara*, tada nas na svojstva upozoruje tek ova sporedna pomisao, nipošto samo ime *Nero*, kojim se može nazivati i pas i konj i drugo što« (Đ. Arnold, *Logika za srednja učilišta* (Zagreb: Kralj. hrv.-slav.-dalm. zemaljske vlade, ²1898 (¹1888)), p. 15).

⁹ Prvi izrazi te Fregeove koncepcije javljaju se 1891. – 1892.; Marotti pretpostavlja da je Marković rukopis *Logike* u nekom obliku imao napisan već 1875. (p. 305). Za Fregeovu osnovnu ideju vidi G. Frege, »Funkcija i pojam« (pp. 148–149) i »O smislu i značenju« (pp. 168–169)«, oba u G. Frege, *Osnove aritmetike i drugi spisi* (Zagreb: Kružak, 1995).

¹⁰ Ta tvrdnja stoji pod pretpostavkom da Marković u kojem drugom dijelu *Logike*, koji nam je trenutno nedostupan, nije prigrlio Millov hobbesovski dodatak koncepciji vlastitih imena po kojemu takva imena suznače metajezična svojstva (poput svojstva nazvan »Brdovac«). Usp. Mill, *A System of Logic*, pp. 57–58 (Bk. I, Ch. V, §2); također i Kripke, *Imenovanje i nužnost*, p. 39 b. 20.

ciju prihvatio nakon pomnog promišljanja relevantnih fenomena i odvagivanja njihovih raspoloživih konkurentskih objašnjenja, kako su to, primjerice, učinili Frege ili (nešto kasnije) Russell. Njezino prihvaćanje i promicanje vjerojatno je posljedica preuzimanja Millovih logičkih doktrina u paketu, doktrina među kojima je razlikovanje »suznačnih« i »nesuznačnih« imena, po Millu, »najvažnije <...> i jedno od onih koje ide najdublje u prirodu jezika«. ¹¹ Kako bilo, Marković je, barem na ovim prostorima, bio (pretpostavljam) prvi pobornik takve koncepcije vlastitih imena, i to u vrijeme kada je njezin daleko poznatiji pobornik – Russell – još uvijek razbijao glavu dokučivanjem neuhvatljivih sfera apsolutnoga duha. ¹²

Treba, međutim, reći da su Markovićev prikaz Millova razlikovanja »suznačnih« i »nesuznačnih« imena, a onda i njegova (namjerna ili nenamjerna) odstupanja od Milla, višestruko problematični. Da bi se to, međutim, pokazalo, bilo bi potrebno više prostora no što recenzija dopušta. Nije zgorega spomenuti i to da je Markovićev utjecaj vjerojatno vidljiv u prvom u nas (meni poznatom) *objavljenom* prikazu Millova dotičnog razlikovanja, naime, Arnoldovoj *Logici za srednja učilišta* iz 1888. ¹³ Terminologija mu je drugačija (za *suznačna* imena kaže »označna«, kao i Marković u ranijim verzijama *Logike*, a za *nesuznačna* »uputna«) i, razumljivo, prikaz je tog razlikovanja daleko kraći od Markovićeve, no i ovdje nalazimo zanimljive »domaće« primjere. Arnold piše:

»Kad velimo *ruda*, tada smo također izrekli svojstva svih onih predmeta, kojim to ime pripada: velimo li *Petar Preradović*, tada svojstvu nema ni traga. Pomišljamo li pak pri tomu na *pjesnika*, to su tek u toj riječi sadržana svojstva.« ¹⁴

A zatim nešto dalje nastavlja:

»Čini se međutim kao da ima i osebityh imena označnih. Nijesu li takova: *Krapina*, *Samobor*, *Mededgrad* ... ? Ako je Krapini ime odatle, što je u njoj krapova

¹¹ Mill, *A System of Logic*, p. 19. Treba primijetiti da se Markovićev odsjek o riječima, tj. imenima, (pp. 355–369) strukturom i sadržajem potpuno slaže s onim Millovim (*A System of Logic*, pp. 14–28 (Bk. I, Ch. V, §§ 1–8)), a tu ga je onda slijedio i Arnold, *Logika za srednja učilišta*, pp. 11–18.

¹² Srećko Kovač ukazuje na drugi moment *Logike* koji Markovića također približava millovskej, tj. izravnoreferencijskoj koncepciji, a to je Markovićevo shvaćanje prirodoznanstvenih pojmova na tragu kasnijeg Kripkeova i Putnamova shvaćanja, po kojemu su izrazi za takve »pojmove« *kruti* i time bliski vlastitim imenima kako ih je prikazao Mill (S. Kovač, »Franjo pl. Marković i algebarska logika«, u S. Kovač, *Logičko-filozofijski ogleđi* (Zagreb: HFD, 2005), p. 146).

¹³ Arnold, *Logika za srednja učilišta*, pp. 13, 15 (drugoga izdanja iz 1898.). Arnold je bio pripadnik prve generacije Markovićevih studenata filozofije na obnovljenom Zagrebačkom sveučilištu, a kod njega je zatim i doktorirao, sve prije objave udžbenika (D. Barbarić, »Gjuro Arnold«, u F. Zenko, ur., *Novija hrvatska filozofija* (Zagreb: Školska knjiga, 1995), p. 129).

¹⁴ Arnold, *Logika za srednja učilišta*, p. 13.

bito, a Samoboru odatle što je jednoć bio med samim borovima,¹⁵ a Međedgradu odatle, što mu u okolini bijaće međeda – onda očitó nijesu označna: jer jošće nose imena, premda je nestalo svojstava – i nosit će ih, dok ih god bude.«¹⁶

Jedan drugi zanimljiv moment u Markovićevoj *Logici* tiče se njegova osvrtá na odnos logike i jezika, točnije njegova prikaza, a onda i kritike pristupa logici Heymanna Steinthala (pp. 370–376) – koji osporava značaj (običnog) jezika za logiku. Steinthal mi nije posebno poznat (mimo trenutnog brzinskog »gugljanja«), no s obzirom na njegove misli koje Marković u svome tekstu sažima, njegova razmišljanja zvuče poput onoga što govori Frege u *Begriffsschrift*.¹⁷ Evo nekoliko izvadaka iz Markovićeve *Logike* (p. 370):

»Steinthal mnogo manje cieni vriednost rieči za mišljenje te na daleko razstavlja logiku od jezika. <...> Razne medjusobice pomislí izjavljuju se raznimi gramatičkimí oblici, ali rieči su samo izjav pomislí, a ne logičkih pojmová, gramatični oblici su izjav spojeva samo pomislí, a ne log[ičnih] pojmova; rieč i pojam, gramatički i logički oblik spoja, niesu jedno te isto. Log[ične] vrsti pojmova: biće, svojstvo, radnja, različite su od gramatičnih vrsti rieči: samostavnika, pridavka i glagola. <...> gramatična razlika samostavničkoga i pridavačnoga oblika ništa se ne tiče logičke razlike pojmová. Logika radi samo s pojmovih; zato njoj trebaju samo takove rieči, koje su izjavnice pojmová, posve osamostaljenih pomislí, a njihov izjav su samostavnici.«

Dalje, piše Marković, (p. 371):

»na daleko razstavlja Steinthal logiku od jezika, pojmove od rieči <...> U tom posve odlučenom umovištu (umstvenom području) [logike] ne prate, ne podupiru, ali ni ne stežu rieči mišljenja, nego se tuj tiho i bezrječno poziru medjusobice pojmová. Kad se tri vrsti silogisma prikažu kruzima, <...> tad se logika pretvara u matematiku misli, a to ona i jest, slobodna od šljáka i stegá, koje podaju logici rieči.«

Dalje (p. 372):

»jezik nikad ne dosegne točnosti logike; logika nema jezika, ona potrebuje *algebru*.«

Konačno (p. 373):

»Najviši stupanj je *log[ično] mišljenje*: ono je čisto mišljenje pojmová i njih-

¹⁵ U prvome izdanju Arnoldove *Logike* stoji drugačiji primjer: »Samoboru s toga, što se je jednoć sam borio proti dušmanu« (p. 14).

¹⁶ Arnold, *Logika za srednja učilišta*, p. 15.

¹⁷ Usp. posebno predgovor te §3 i §9 Fregeova *Pojmopisa (Begriffsschrift)* te, za distanciranje od booleovaca, njegov članak »O svrsi pojmopisa«, u: G. Frege, *Conceptual Notation and Related Articles* (Oxford: Clarendon Press, 1972).

vih sveza, bez rieči, u algebarskih znacih, koji su čišći i pojmovnomu mišljenju doličniji znaci, nego što su rieči. <...> ti znaci da nisu znaci za glasove, za rieči, nego da su neposredni znaci misli, oni da su *ideografični, mislopisni*. <...> svaka znanost to više oslobadja rieči, što se više usavršuje.«

Kod Fregea nalazimo tvrdnje da se za logičko izvođenje običan jezik pokazao neprimjerenim, pa da je morao osmisliti *pojmopis* (»Begriffsschrift«) koji zanemaruje sve što nije bitno za izvođenje logičkog dokaza, dakle sve što nije pojmovni sadržaj.¹⁸ Dalje, Frege ističe da je zadatak filozofije slomiti moć riječi nad ljudskim umom raskrinkavanjem obmana koje upotrebom jezika gotovo neizbježno iskrsavaju u pogledu odnosa pojmova, oslobađajući misao od onoga što joj pridonosi priroda jezičnog načina izražavanja.¹⁹ Kod Fregea to se najbolje vidi u oblikovanju logičkog jezika po uzoru na matematički, u kojemu se mnoga gramatička razlikovanja, poput subjekta i predikata ili aktiva i pasiva, u potpunosti zanemarena.²⁰

Naravno, iz Markovićeve teksta (i popratnog »gugljanja«) jasno je da Steintal ne raspolaže nikakvom novom logikom koja bi se bitno odmakla od aristotelovske ili booleovske, onako kako to čini Fregeova. Svejedno, Steintalova gledišta, ovako probrana, približavaju ga Fregeovim općenitim programskim gledištima formiranim nekoliko desetljeća kasnije.

Jednako je zanimljiv i niz Markovićevih prigovora Steintalovim tvrdnjama (pp. 373–376), primjerice, (i) da su i algebarski znakovi *jezični*, (ii) da trebamo jezik kako bismo *objasnili* algebarske znakove, (iii) da su algebarski znakovi tek *skraćeni* za riječi i (iv):

»Ali čisto mišljenje ne može biti ujedno i zorno; jerbo čistim mišljenjem zove se ono mišljenje, koje je odlučeno od svake zornosti, od svakoga zornoga znaka. Kad Steintal veli, da i na najvišem razvitku potrebuje ljudski duh za mišljenje pojmova nekakve zorne znakove, i to upravo geometrijske ili algebarske, onda sam priznaje, da čisto nezorno pomišljanje pojmova nije moguće, nego da je poziranje pojmovnih zornih znakova potrebna *zamjena* za čisto mišljenje pojmova.« (p. 375)

Ovaj prigovor opet asocira na Fregea koji ima spreman odgovor na njega, zasnovan na razlikovanju *opravdanja* i *objašnjenja*, tj. načina dokaza neke rečenice kao istinite i načina nečijeg postupnog, njemu svojstvenog dolaska do nje:

»U skladu s tim, sve rečenice koje zahtijevaju dokaz dijelimo u dvije vrste: dokaz onih prve vrste može se provesti čisto logički, dok se dokaz onih druge vrste

¹⁸ Frege, *Conceptual Notation*, p. 104.

¹⁹ Frege, *Conceptual Notation*, p. 106.

²⁰ Frege, *Conceptual Notation*, pp. 107 i 112–113.

mora potkrijepiti iskustvenim činjenicama. Potpuno je moguće, međutim, da neka rečenica bude prve vrste, a da svedjedno bude takva da nikada ne bi mogla doći u svijest ljudskoga uma bez djelovanja osjetila. [[Bilješka:] Budući da bez osjetilnih opažanja nikakav mentalni razvoj nama poznatih bića nije moguć, to vrijedi za sve sudove.] Stoga, u osnovi te klasifikacije ne leži psihološko podrijetlo, već najsavršeniji način dokazivanja.«²¹

Možemo, mislim, pretpostaviti, da u onoj mjeri u kojoj se Steintalova razmišljanja o odnosu logike i (običnog) jezika slažu s Fregeovim, u toj bi se mjeri i Marković kritički postavio prema Fregeovu projektu zacrtanom u *Begriffsschrift*, da je kojim slučajem došao u kontakt s tom knjižicom (nastalom otprilike u isto vrijeme kad i njegova *Logika*; objavljenom 1879.).²² Na ovom mjestu, nažalost, ne mogu detaljnije ulaziti u to.

Ovdje spomenute, kao i druge momente Markovićeva rukopisa trebalo bi, naravno, detaljnije istražiti. No bojim se da potpunija i ozbiljnija slika o bilo kojem pitanju ne može biti ostvarena sve dok se neće imati na raspolaganju objavljen cjelokupni rukopis Markovićeve *Logike*, u cjelini kojega bi se bilo koje od tih pitanja moralo obraditi. Nadam se da na njegovo objavljivanje nećemo čekati predugo.

* * *

Temeljnost i pedantnost koja se uočava u Marottijevu pristupu Markovićevoj rukopisnoj građi uočava se i u njegovim autorskim tekstovima. Teško da je išta ostavljeno čitatelju da nagađa što je autor želio reći ili postići zbog nejasnih formulacija ili pak loše strukturiranog teksta. Marottijeve misli izražene su jasno i dobro potkrijepljene. Time, čini mi se, Marotti pokazuje da je, svjesno ili nesvjesno, namjerno ili nenamjerno, usvojio Krstićevu maksimu o potrebi za jasnim izražavanjem u filozofiji, temeljenu na (Krstićevoj) tezi da je »pravilno i jasno jezično izražavanje usko povezano s pravilnošću i jasnoćom same filozofijske misli« (p. 145). U tome je Marotti ostao dosljedan čak i kada se dotiče autora kojima Krstićeva maksima i nije bila toliko bliska.

Unatoč njezinim spomenutim vrlinama, Marottijeva knjiga, smatram, ima i neke nedostatke – ponekad u vidu viška – premda ti nedostatci ne utječu posebno na sadržajnu vrijednost u njoj sabranih tekstova. Spomenut ću neke.

²¹ Frege, *Conceptual Notation*, p. 103.

²² Markovićev prigovor (*ii*) poveziv je s Fregeovim pojmom *razjašnjenja*, koji u njegovim kasnijim radovima ima istaknutu ulogu, a kasnije ga je preuzeo i Wittgenstein.

* * *

Kada su citirali strane autore, praksa hrvatskih filozofa prve polovice 20. stoljeća (recimo, Bauera, Patakija, Zimmermanna, Vuka-Pavlovića i Ebenspanger) bila je citate ostavljati neprevedene (najčešće na grčkom, latinskom, njemačkom i francuskom jeziku). S drugom polovicom 20. stoljeća takva je praksa uglavnom napuštena. Nedostatak Marottijevih tekstova, ili barem otežavajuću okolnost pri njihovu čitanju, vidim u autorovu povratku starijoj praksi citiranja. Naime, u Marottijevim tekstovima većina citata, a radi se o nemalom broju, ostavljena je neprevedena. Tako kroz knjigu nalazimo citate na njemačkom, engleskom i francuskom, a pokoji i na grčkom i latinskom. Moglo bi se pomisliti da je u tom slučaju teret »odgovornosti« na čitatelju koji se odlučio na čitanje Marottijevih tekstova a da ne zna dotične jezike. – Ja sam takav čitatelj. – No ne bih se složio s tom tvrdnjom i ne samo zato što su mi ti jezici strani. Marottijevi tekstovi velikim dijelom nisu pisani visoko »specijalistički« za uski krug stručnjaka u dotičnom području. Karakterom su često »pregledni«, očito namijenjeni širem krugu čitatelja od kojih nije realno očekivati poznavanje svih tih jezika i to još na zadovoljavajućoj stručnoj razini.

Evo primjera: Tekst »O Shaumyanovu prigovoru Saussureovu pojmu znaka« (p. 157) počinje osvrtom na veliki citat iz Saussureova pisma, koji Marotti navodi samo na francuskome, a zatim ostatak teksta gradi na tom osvrtu. Netko poput mene tko ne zna francuski sada je prepušten sebi u traženju nekakva prijevoda kako bi mogao nastaviti čitati tekst na hrvatskome. Posljedica toga, za koju vjerujem da je autor nikako ne bi želio, mogla bi biti čitateljevo odustajanje od daljnjeg čitanja, prije no poduzimanje koraka u dokučivanju značenja citata, ili pak preskakanje tog dijela i krnje razumijevanje cijeloga teksta. Evo još jednog primjera (isti tekst, pp. 167–168): Uspoređujući Shaumyanovu i Saussureovu koncepciju znaka i značenja s onom Fregeovom, Marotti donosi dva poveća citata iz Fregeova »Über Sinn und Bedeutung« samo na njemačkome te se osvrće na njihov sadržaj, a da čak i ne upućuje čitatelja na postojeći lako dostupan hrvatski prijevod.

Najveći je broj neprevedenih citata na engleskome, koji osobno nemam problema čitati i razumjeti, no čak i u tim slučajevima neobično mi je čitati ih unutar teksta na hrvatskome. Dakle, mislim da presudno pitanje u ocjeni Marottijeve prakse nije hoće li čitatelj znati dotični jezik ili ne. Rekao bih da se u takvim slučajevima radi o svojevrsnom autorovu izbjegavanju preuzimanja odgovornosti izabiranjem lakšeg puta i prepuštanjem čitatelju tereta prevođenja. Tome se lako moglo doskočiti, ako se smatralo da je bitno da čitatelj ima uvid i u izvornike (jer se, recimo, pri prijevodu nešto ključno možda gubi), što

je u nekim slučajevima Marotti i učinio, da se ponudilo i izvornik i prijevod. Donošenje samo neprevedenih citata, čini mi se, nije puno bolja praksa od one kada autori (*ne* Marotti) gomilanjem citata kompenziraju svoje vlastito izlaganje u vidu smislene kritičke parafraze citiranog teksta. Na koncu, imajući u vidu kolika je pozornost u *Tročlanome sklopu*, kao i u *Prema domovini misli*, poklonjena upravo hrvatskom jeziku, hrvatskoj filozofijskoj terminologiji i filozofiranju na hrvatskome, iznenađuje da upravo na primjeru prevođenja citata stranih autora kojih se dotiče, Marotti nije iskoristio, demonstrirao, pa i promovirao, svoje uvide o tim pitanjima. Ne bi li nas i to odvelo korak dalje »prema domovini misli«?

Problematičnom mi se čini i autorova praksa navođenja bibliografskih podataka prilikom upućivanja na pojedinačna djela kroz knjigu. Autor vrlo precizno i iscrpno navodi sve bibliografski relevantne podatke uz svaki u knjizi korišteni/spominjani rad. To je, naravno, ne samo poželjno, već i obvezno. Problem iskrsava kada se takva iscrpna bibliografska jedinica pojedinog rada počne u punom opsegu ponavljati i u tekstovima knjige: Autor sve korištene radove s punim bibliografskim podacima navodi na kraju knjige, a što zauzima 40 stranica (pp. 381–420), zatim svaki taj puni bibliografski podatak ponovno navodi pri prvom spominjanju rada u tekstu, a onda ponovno isti puni bibliografski podatak ponavlja i u svakom sljedećem tekstu u knjizi u kojem se taj rad iznova prvi put spominje. Rezultat je nepotrebno velika količina teksta, najčešće u vidu brojnih i opsežnih bilježaka (fusnota). To stvara i dodatni problem kada je u bilješci izmiješan sadržajno relevantan autorov tekst s iscrpnim bibliografskim podacima, pa čitatelj mora utrošiti dodatno vrijeme u odvajanju jednoga od drugoga. Sve to lako se moglo izbjeći te smanjiti opseg knjige da se prihvatilo kakvu drugačiju konvenciju upućivanja na korištenu literaturu – recimo, autor/godina/stranica ili autor/glavni naslov/stranica, a da se sve druge relevantne podatke uskladištilo samo jednom, na kraju knjige.²³

Knjiga sadrži brojem i opsegom izrazito mnogo bilježaka (fusnota) – bilježaka koje nerijetko na stranicama knjige sadrže više teksta i zauzimaju više prostora od samog glavnog teksta na toj stranici. Djelomično, razlog toga već je spomenuto nepotrebno umnažanje iscrpnih bibliografskih podataka kroz knjigu. No razlog je ponekad i taj što autor, po mom mišljenju, teško zadržava

---

²³ Kad smo kod navođenja bibliografskih jedinica, u najmanju je ruku nepraktično i to što Marotti kroz knjigu i naslove knjiga i naslove članaka piše u kurzivu. Nekoliko sam se puta uhvatio kako nakon upute na skraćenu bibliografsku jedinicu tražim drugdje je li dotični naslov naslov knjige ili naslov članka. To se lako moglo izbjeći npr. pisanjem naslova članaka u navodnicima, a knjiga u kurzivu, što je neki standard.

disciplinu navođenja za sam tekst doista relevantnih podataka. Posljedica toga često su sadržajne digresije koje se lako moglo izostaviti, koje nemaju poseban značaj za tekst, a odvlače pozornost čitatelja. Dobar je primjer već prva stranica »Uvoda« u knjizi (p. 7). Marotti ga započinje osvrtom na Wittgensteinov predgovor *Tractatusu*, točnije u njemu sadržanu ideju o povlačenju granice izrazu misli. No u kratkom odlomku na toj stranici (deset redova teksta) dodaje dvije bilješke koje zauzimaju trideset i jedan red teksta manjeg fonta, koje donose podatke o tome kad je točno rukopis *Tractatusa* dovršen, gdje je prvi puta objavljen, tko ga je tada objavio, kada izlazi prvi prijevod i koje su okolnosti toga prijevoda, tko ga je preveo a tko redigirao, tko je pisao uvod, tko je predložio latinski naslov i zašto, kako je Wittgenstein reagirao na napisani (Russellov) uvod, usporedba dva standardna engleska prijevoda itd. Zašto autor smatra da je čitatelje važno upoznati ili suočiti sa svim tim podacima na početku »Uvoda« *Tročlanoga sklopa* nejasno mi je. Čitatelj, naravno, može sam prosuditi jesu li mu ti podaci trenutno relevantni ili ne, no da bi to učinio treba uložiti dodatno vrijeme i skrenuti misli s glavnog smjera teksta. – Kad pročitam tridesetak redova takvih bilješki, nemam izbora nego se vratiti na početak glavnoga teksta i pročitati ga ponovno zanemarujući sad bilješke.

Razmišljam, dalje, o podnaslovu *Tročlanoga sklopa* – »Ogledi o filozofiji jezika«. U podnaslovu je naglasak na *filozofiji* jezika no rekao bih da su obrađene teme šire te bi obrađena građa nerijetko bila bliža sociolozima i jezikoslovcima nego li filozofima. Autor u podnaslovu izabire prijedlog »o«, a ne »iz« – što je češće pojavljujući prijedlog, barem kada se pogleda engleske monografije i zbornike. Marottijev odabir prijedloga, smatram, dobro predstavlja karakter u knjizi sabranih tekstova. Prijedlog »o«, naime, sugerira da ogledi što slijede ne stoje na kakvoj, uvjetno rečeno, nultoj predmetnoj razini, usmjereni na neko pitanje ili problem, pa da se u njima odražava Marottijeva filozofija jezika. Tada bi to bili ogledi *iz* filozofije jezika – upravo one koju je prigrlio Marotti. »O« sugerira da su ogledi svojevrsnog preglednog karaktera – u povijesnom, sažimajućem, pojašnjavajućem i vrednujućem smislu – i oni doista prvenstveno jesu takvi. Posljedica je toga da Marotti rijetko, ako igdje, ulazi u bilo kakav »spor« s autorima koje obrađuje, u kritičko preispitivanje njihovih ideja i sl. Osobno, to vidim kao nedostatak pojedinih ovdje sabranih tekstova.

U podnaslovu knjige govori se o filozofiji jezika u jednini. To sugerira da se Marotti bavi nekom *jednom* filozofijom jezika u koju spadaju domaći akteri poput Markovića, Krstića, Cipre i Lászlóa, kao i oni strani na koje se Marotti istodobno osvrće. Prirodno se onda nameće pitanje, koja je ili pak čija filozofija jezika kojom se tekstovi u zbirci na ovaj ili onaj način bave? Moj je dojam da, s obzirom na razmatrane autore, teme i pristupe jeziku u sakupljenim tekstovi-

ma, jedne filozofije jezika u sadržajnom smislu nema – nema tog zajedničkog nazivnika koji bi ležao u osnovi pojedinačnih tekstova, osim možda tročlanoga sklopa, pojam/riječ/biće, a za koji i Marotti priznaje da sam ne tvori neku posebnost te da bi ga prihvatio »svatko tko se jezikom uopće nekako bavi« (p. 21). Dosljedno, primjereniji bi naslov bio »Ogledi o filozofijama jezika« ili nešto još općenitije.

Marotti stvar vidi drugačije. U »Uvodu« organizaciju knjige i, implicitno, njezin podnaslov, opravdava ovako:

»Knjiga, prema tome, uspostavlja stanovit luk od Cipre do Lászlóa. Pojedini su ogledi »istaknuta mjesta« na tome luku. Cipra otvara »teme«, postavlja pitanja. Preostali su ogledi uglavnom pokušaji da se na neka od tih pitanja pruži smislen odgovor. Ali i da se naznače određene »metamorfoze« <...> onoga 'tročlanoga sklopa', koji ipak, i kada mu pojedini 'pračlanci' dobiju neka druga imena, sveudilj održava svoj tročlani ustroj, svoj uzajamni 'trokutni odnos', svoju (nemjenljivu) 'trokutnost'.« (p. 13)

Nisam siguran da ta tvrdnja doista vrijedi kao traženo opravdanje. Štoviše, da je nema, razlog zašto upravo tekst o Cipri stoji na početku knjige, a ne, kronološki primjerenije, pri kraju, vidio bih u tome što mu je sama Marottijeva knjiga posvećena (p. 4); bilo bi neprikladno ogled o onome kome je ovakva knjiga posvećena naći igdje drugdje doli na njezinu početku.²⁴

Nastavljajući se na prethodni citat, Marotti u »Uvodu« piše:

»Pri tome se razmatraju kako hrvatski filozofi, poput Franje pl. Markovića i Kruna Krstića, tako i europski, pa i svjetski filozofi, jezikoslovi i teoretici jezika, poput Sebastiana Shaumyana i Rolanda Barthesa. I ovdje se, naravno, pokazuje da su Marković, Krstić i Cipra nedvojbeno tri ključna filozofa otkada se u Hrvatskoj filozofira na hrvatskome jeziku. K tomu, kao i uvijek kada je riječ o pojmu znaka, o teoriji značenja, ili o odnosu jezika i zbilje, u pozadini se takvih razmatranja, kao njihovi stalni 'sudionici', redovito nalaze Charles Sanders Peirce, Gottlob Frege i Ludwig Wittgenstein, s filozofske strane, a Ferdinand de Saussure, Roman Jakobson i Louis Helmslev, s one jezikoslovne. Jer to su nezamjenljivi »sugovornici«, bez kojih je teško zamisliti suvislu raspravu o filozofiji jezika.« (p. 13)

Ne znam što je točno Marotti mislio pod frazama »u pozadini«, »stalni 'sudionici'«, »redovito nalaze«, »nezamjenljivi 'sugovornici'« i »teško zamisliti suvislu raspravu o filozofiji jezika«. Kada sam počeo čitati njegovu knjigu, potaknut dotičnom najavom, pomislio sam da ću u njoj naći i rasprave koje doista povezuju aktere spomenutoga luka s Fregeom i Wittgensteinom, i to redovito.

²⁴ Marottijeva nova knjiga, *Pod vidikom sustava*, doduše, posvećena je Lászlóu, a da joj tekst o njemu nije na početku, pa možda tu griješim.

No, na moje razočaranje, pokazalo se da nije tako. (Ostali »sudionici« nešto su bolje u tekstovima prošli.) Frege i Wittgenstein, dva velikana koji bi doista bili važni »sudionici« barem nekih Marottijevih razmatranja, u knjizi jedva da su dotaknuti, nigdje ozbiljnije obrađeni. Primjerice, u tekstu »O pojmu znaka u Markovićevoj *Logici*« s kojim bi Frege bio višestruko poveziv (kao uostalom i Wittgenstein, kojeg se u tekstu i ne spominje), Marotti kaže: »Fregeom se ovdje posebno ne bavim, koliko god da je njegov pojmovni par – smisao (*Sinn*), s jedne strane, i značenje (*Bedeutung*), s druge – od iznimne važnosti« (p. 75). Odlomak koji počinje tom rečenicom ujedno je i jedan od dva »konkretnija« osvrta na Fregea u cijeloj knjizi (drugi je na pp. 167–168). Dakle, Fregea se, tek usputno, spominje na pet stranica knjige (u svega tri teksta), Wittgensteina, isto usputno, na devet (isto, u svega tri teksta). Koji je, onda smisao upravo citirane Marottijeve tvrdnje iz »Uvoda«, ostaje mi nepoznanica.

* * *

Premda su hrvatski prijevodi najvećeg broja stranih citata u knjizi izostali, kroz *Tročlani sklop*, kao i raniju zbirku *Prema domovini misli*, vidljiv je Marottijev poseban interes i briga za hrvatski jezik i filozofiranje na hrvatskom jeziku, a što onda uključuje i brigu za odgovarajuće prevođenje istaknutih tehničkih izraza. Jedno od Marottijevih predloženih prevodilačkih rješenja tiče se njemačke riječi »Satz« kada se pojavljuje u spisima ranog Wittgensteina, prije svega u *Tractatusu*. Taj konkretan primjer zasigurno nije od velike važnosti za Marottijevu knjigu, niti u njoj zauzima neko istaknuto mjesto, no zanimljiv mi je i poticajan zbog osobnih interesa, pa bih se za kraj osvrnuo na to.

Dosadašnja meni poznata prevodilačka rješenja riječi »Satz« u Wittgensteinovu *Tractatusu* (i srodnim spisima) bila su »stav« u prijevodu Gaje Petrovića (1960), »stavak« u prijevodu Mladena Avalona (1998) i Srećka Kovača (1998) te »sud« u najnovijem prijevodu skupine suradnika-prevoditelja (2021), a onda su se ta prevodilačka rješenja prelila i u sekundarnu literaturu na hrvatskome.²⁵ Sva ta rješenja izravno su ili neizravno, rekao bih, bila pod utjecajem snažne britanske tradicije prevođenja »Satz« u *Tractatusu* i srodnim spisima kao »proposition«, a koja je sama bila pod izravnim ili posrednim utjecajem Russella, a donekle i samog Wittgensteina koji je prihvatio Russellovu terminologiju kad se

²⁵ L. Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus* (Sarajevo: »Veselin Masleša«, 1960); L. Wittgenstein, *Prototractatus* (Zagreb: DOL d.o.o., 1998); S. Kovač, *Logika* (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1998); L. Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus* (Zagreb: Uliks i FF Press, 2021).

lačao engleskoga.²⁶ Posljedica su toga prevodilačka rješenja koja redom, možda više nego »proposition« u engleskome, imaju slabe jezične konotacije. Takve su konotacije na stranputice izgurane psihološkim i sadržajnim (predmetnim) konotacijama riječi »stav« i »sud«.²⁷ U Wittgensteinovu slučaju to mi se čini pogrešnim. Suprotno svim tim dosadašnjim domaćim rješenjima, Marotti (p. 11) ističe da bi najbolji prijevod te riječi bio »rečenica« – riječ u potpunosti lišena psiholoških i sadržajnih konotacija, dakle jezični entitet. Mislim da je, s obzirom na kontekst u kojemu misli i piše rani Wittgenstein, kao i s obzirom na to što piše, takvo rješenje potpuno ispravno.²⁸

Rani Wittgenstein, naime, misli i piše (češće na njemačkom, katkad na engleskom) razapet između dvije tradicije kada je riječ o »Satz« i »proposition« – Fregeove i Russellove – preuzimajući ih od njih, rabeći ih kao »sinonime«, ukazujući njima i na Fregeove i na Russellove entitete,²⁹ a da ti entiteti u konačnici nisu uvijek jedno te isto. Prevoditelj je zbog toga, kao u ostalom i

²⁶ Ines Skelac u pogovoru najnovijem prijevodu *Tractatusa* kaže da su korištena i dva standardna engleska prijevoda, a odabir »sud« za »Satz« opravdava time da »je to izraz koji se uvriježio u literaturi iz logike izdanoj u Hrvatskoj posljednjih godina« (Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, p. 171). Kakvo je to opravdanje za prevođenje Wittgensteinova »Satz«? I za što se u toj domaćoj logičkoj literaturi riječ »sud« uopće koristi? Za jedan čudnovat osvrt na »Satz« kod ranog Wittgensteina i prevođenje tog izraza vidi: B. Despot, *Schopenhauer i Wittgenstein: Despotova dva seminara (1990-1991)* (Zagreb: Demetra, 2020), pp. 215–219.

²⁷ Evo zanimljivog primjera: »Ako nismo raščistili *Satz*, onda nema smisla dalje ići. Ali da vas barem upozorim. Ako *Satz* kao stav prevodite, to se daje naravno razumjeti logički, matematički i na razne druge načine. Tu se razumije strogo u smislu ove simboličke i matematičke logike, preko Fregea itd., ali se ne mora tako razumjeti. Što stav zapravo je? To si morate postaviti kao pitanje. Stav nije logičan. Kad veliš u svakodnevnom životu: Koji ti stav zauzimaš? ili: Kakav stav imaš?, onda se ne pita vulgarno politički, da se nekoga proziva za njegovo mišljenje, nego se pita: kako *stojiš*, kako *jesi*. Netko je grbavi, netko je klimav, a netko stoji uspravno. Koji stav imaš, da čujem. To se misli uz ostalo, bez obzira na sadržaj. Ovdje [u *Tractatusu*] je to malo pročišćeno i u drukčijem obliku. Ali to se zapravo hoće reći« (Despot, *Schopenhauer i Wittgenstein*, p. 217).

²⁸ Svoje gledište Marotti je već »promovirao« u »Hrestomatiji filozofije« 1996., predloživši u »Rječniku važnijih izraza« u dijelu o Wittgensteinu da se »Satz« prevede kao *rečenica* (M. Galović, ur., *Suvremena filozofija II* (Zagreb: Školska knjiga, 1996), p. 394). Ta je hrestomatija zanimljiva i zato što dobro pokazuje zbrku vezanu uz Wittgensteinov *Satz* i »Satz« u njegovoj ranoj fazi. Naime, u uvodnom ogledu o Wittgensteinu (pp. 325–353), u poglavlju o *Tractatusu* (pp. 329–333), Nenad Mišćević prvo kaže da *iskazi izražavaju sud*, čime je sud uzet kao sadržaj iskaza/rečenice (p. 329). Zatim na pp. 329–331 (istoga poglavlja) koristi *isključivo* riječ »sud« za Wittgensteinov »Satz« u *Tractatusu*. A zatim na pp. 332–333 (opet, istoga poglavlja o *Tractatusu*) za »Satz« koristi *isključivo* riječi »rečenica«, »iskaz« i na kraju »tvrdnja« (»sud« se u tom dijelu više ne pojavljuje). Što bi po tome onda bio Wittgensteinov *Satz*? (Sličnu terminološku neusklađenost nalazimo već u Russellovu uvodu 1922., kad na njegovu početku za Wittgensteinov »Satz« koristi riječ »sentence«, da bi se zatim prebacio na »proposition«.

²⁹ Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, 3.318.

sam Wittgenstein, u nezavidnoj situaciji jer Frege, s jedne strane, pod »Satz« nedvosmisleno misli na *rečenicu* (kao opažljiv, zapisan ili izgovoren entitet), dok Russell ni sam nije bio na čisto s tim što pod »proposition«, a onda i »Satz« (recimo, u prepisci s Fregeom kad piše na njemačkome) misli. Na to je ukazao Frege već u njihovoj prepisci 1902., a na istu se stvar požalio i u pismu Jourdainu 1914., gdje kaže da zbog Russellove neodređenosti vrlo teško razumije *Principia Mathematica*. Pritom posebno ukazuje na problematičnu upotrebu riječi »proposition« (i srodnih joj fraza) koja deklarativno znači *Satz* no često se kod Russella upotrebljava za *Sinn*.³⁰ To je zapravo boljka i Russellovih ranih tekstova i onih nakon što je napustio upotrebu riječi »proposition« za sadržaj rečenice, dakle, nakon 1904.³¹ Russellova neodređenost možda se najbolje vidi u njegovu odgovoru 1902. na Fregeov upit što misli pod »Satz«, naime, da pod »Satz« misli na *njezin* smisao.³²

Imajući navedeno na umu, posebno s obzirom na suvremenu upotrebu riječi »proposition« u anglosaksonskoj analitičkoj tradiciji, koja se gotovo bezrezervno odnosi na *sadržaj* rečenice, prevesti Wittgensteinov »Satz« ikako drugačije negoli »rečenica« zavodljivo je, a možda i pogrešno. To, uostalom, potkrepljuje i niz mjesta u *Tractatusu* gdje Wittgenstein piše o *Satz*.³³ Kad u *Tractatusu* prijevod »rečenica« ne zvuči dobro, krivca valja tražiti u Wittgensteinu, a ne neprimjerenom prijevodu kojim se nije podleglo drugačijem rješenju, a da bi se izvor ne-dobrog-zvučanja zagladilo.

* * *

Zaključno: Autorski dio Marottijeva *Tročlanoga sklopa* vrijedan je i poticajan prilog istraživanju novijih dionica hrvatske filozofije te povezivanju nekih od istaknutih tema i sudionika tih dionica s nekim europskim, a onda i svjetskim intelektualnim strujanjima toga vremena, kao i s nekim suvremenim istraživačkim interesima. To povezivanje, nema dvojbe, pokazalo je, kako sam Marotti kaže, da je filozofija dotičnih domaćih sudionika »uklopljena u svjetska strujanja, kao njihov ravnopravni dio«, a ne da je »nešto izdvojeno i u sebe

³⁰ G. Frege, *Philosophical and Matematical Correspondence* (Chicago: The University of Chicago Press, 1980), posebno pp. 81–82 i 149.

³¹ Slično Fregeu, na to je kasnije upozorio i G. E. Moore, svojevremeno pobornik koncepcije propozicije kao objektivnog sadržaja koju je odmah usvojio i rani Russell (G. E. Moore, »Russell's 'Theory of Descriptions'«, u: G. E. Moore (*Philosophical Papers*, New York: Copplier Books, 1962)).

³² Frege, *Philosophical and Matematical Correspondence*, p. 150.

³³ Npr. Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, 3.1–3.22.

zatvoreno« (pp. 5–6). Ne manje vrijedan i poticajan izbor je iz Markovićeve rukopisne ostavštine, njegove *Logike*, koji će, vjerujem, poslužiti kao temelj za daljnje istraživanje tog ključnog autora novije hrvatske filozofije, kako u vidu njegovih samih ideja, tako i u vidu njegova utjecaja na domaću filozofsku misao te uklapanja u širi misaoni horizont.

Dušan Dožudić

